

Instytut Historii i Teorii Państwa i Prawa UMCS
Zakład Historii Państwa i Prawa i Doktryn Polityczno-Prawnych

Witold SAWICKI

**Organizacja zarządu lokalnego w Galii Frankońskiej za panowania
pierwszej dynastii (Zarys) ***

Организация местного управления в Галии Франкской в царствование
первой династии (Очерк)

Organisation de l'administration locale en Gaule Franque sous le règne
de la première dynastie (Esquisse)

I

Ustrój władz lokalnych w dzielnicach zachodnich państwa frankońskiego jest jednym z najżywiej dyskutowanych problemów w pracach nad dziejami i prawem państw wczesnego średniowiecza. Nięgaspące zainteresowanie badaczy tym okresem jest uzasadnione, ponieważ ukształtowane wówczas normy ustrojowe przez długie wieki rządziły prawem europejskim. Zwłaszcza istotne są tu początki systemu powstałego ze wzajemnego oddziaływania dawnego prawa rzymskiego Imperium Zachodniego, szczepowych praw germańskich, prawa kanonicznego i nowo kształtujących się zwyczajów prawnych. Badanie tych systemów posiada niemałe znaczenie dla znajomości prawa polskiego. Wiadomo bowiem,

* Rozprawa uzupełnia częściowo wyniki moich badań zawartych w pracy *Gallo-frankoński comes civitatis w VI wieku po Chrystusie*, Warszawa 1933. Ograniczyłem się do przedstawienia zasad prawnych problemu. Praktyczne aspekty działalności przedstawicieli administracji lokalnej tego okresu omówione zostały w rozprawie *Kryzys administracji lokalnej w Galii Frankońskiej za pierwszej dynastii*, Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio G, vol. XIV (1967), 5, Lublin 1968. Najważniejsze skróty: *Monumenta Germaniae Historica* = *MGH*; *Capitularia regum Francorum*, Denuo edidit A. Boretius, Hannoverae 1881 (*MGH, Legum*, sectio II, t. 1) = *Capitularia*; *Concilia aevi Merovingici*, F. Maassen,

że prawo ustrojowe państwa Piastów opierało się w dużej mierze na normach prawa obowiązującego w państwie frankońskim, przenikających do Polski czy to bezpośrednio, np. poprzez zbiory kanoniczne przedgrajcańskie, czy też pośrednio — poprzez prawo ustrojowe cesarstwa niemieckiego.

Problemowi temu, będącemu przedmiotem mych wieloletnich dociekań, poświęciłem szereg rozpraw monograficznych, które w pewnej mierze uzupełniły dotychczasowe wyniki nauki krajowej i obcej.¹ Prace te nie znalazły większego oddźwięku nie tylko w prawniczej literaturze obcej, co jest zrozumiałe ze względów językowych, lecz również w Polsce.² Ostatnie publikacje polskie, odnoszące się częściowo do tego przedmiotu, opierają się na ogół na wynikach prac uczonych zachodnich.³

W okresie powojennym ustrój lokalny w państwie frankońskim był przedmiotem dość licznych prac historycznych i historycznoprawnych na Zachodzie.⁴

Hannoverae 1893 (MGH, *Legum*, sectio III, t. 1) = *Concilia; Formulae Merovingici et Karolini aevi*, ed. K. Zeumer, Hannoverae 1882 (MGH, *Legum*, sectio V, cz. 1) = *Formulae; Corpus Iuris Civilis*, Editio stereotypa III, vol. 3, Recognovit R. Schoell, Opus Schoelli morte interceptum absolvit G. Kroll, Berolini 1904 = *Novellae; Lex Romana Visigothorum*, ed. G. Haenel, Lipsiae 1849 = *Brev; Gregorii Torunensis Opera*, edid. A. Arndt. B. Krusch, MGH, *Scriptores Rerum Merovingicarum*, t. I, pars 1, *Historia Francorum*, Hannoverae 1844 = HF, t. I, pars 2, *Miracula et opera minora — Liber Vitae Patrum = Scr. rer. Mer. Venantii, Honorati, Clementiani Fortunati presbyteri Italici, Opera*, MGH, *Auctores Antiquissimi*, t. IV, *Opera poetica*, ed. Fredericus Leo, Berolini 1881 = *Auct. Ant.*

¹ Obok wspomnianej wyżej pracy, ogłoszonej w okresie międzywojennym: *Gallo-frankoński comes civitatis...*, po wojnie opublikowałem: *Pozasądowy wymiar sprawiedliwości karnej z urzędu we wczesnym średniowieczu, Monarchia Merowingów*, Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio G, vol. V (1958), 7, Lublin 1959. *Ewolucja rzymskiej kurii municypalnej i stanu dekurionów w państwie frankońskim (Wiek VI—VIII)*, *ibid.*, sectio G, vol. IX (1962), Lublin 1963. *Kryzys administracji lokalnej w Galii Frankońskiej...* W rozprawach tych znajdują się źródła i bibliografia problemu.

² Np. K. Koranyi: *Powszechna historia państwa i prawa*, Wyd. II, t. II, cz. I, Warszawa 1963. Tom ten jest zaopatrzony częściowo w aparat krytyczny.

³ Por. Koranyi: *op. cit.*, *passim*; I. Jaworski: *Zarys powszechnej historii państwa i prawa*, Wyd. III, Warszawa 1966 oraz M. Sczaniecki: *Powszechna historia państwa i prawa*, t. I, Warszawa 1968.

⁴ D. Claude: *Untersuchungen zum frühfränkischen Comitatus*, „Zeitsch. d. Sav. Stift. Germ. Abt.” 1964, t. 81 (94), ss. 1—79; R. Sprandel [rec.], *ibid.*, t. 82 (95), 1965, ss. 288—291. *Id.*: *Dux und Comes in Merovingenzeit*, *ibid.*, t. 74 (87), 1957; E. Klebel: *Herzogtümer und Marken bis 900*, [w:] *Die Entstehung des deutschen Reiches* [b.m.] 1956; E. Frhr. von Guttenberg: *Iudex hic est comes aut grafio*, Festschrift E. Stengel, Münster-Köln 1952, ss. 93—129. O instytucji frankońskiego naczelnika okręgu pisał również Ch. Lelong: *La vie quotidienne*

Źródła prawno-ustrojowe dotyczące pierwszej dynastii frankońskiej (481—751), a wśród nich odnoszące się do administracji lokalnej, są stosunkowo liczne, jednak nie dają pełnego obrazu omawianych zagadnień, pozostawiając obszerne pole dla hipotez. Główną trudność stanowiła i stanowi okoliczność, że terminologia używana w źródłach, łacińska i frankońska, nie zawsze pozwala na stwierdzenie, czy instytucja oznaczona terminem łacińskim lub germańskim jest rzeczywiście zapożyczona z ustroju rzymskiego, germańskiego albo też, czy powstała samorzutnie. Polemika, która toczyła się na przykład na temat pochodzenia i istoty terminów określających urzędników administracji lokalnej na terytoriach gallo-frankońskich posiadała tę wadę, że rozwiązania hipotetyczne przedstawiano nieraz w formie pewników.⁵ Zbyt mało również w tych dociekaniach uwzględniano czynnik terytorialny i czasowy. W pracach historycznoprawnych państwo frankońskie (*etat franque, Frankenreich*) traktowano zazwyczaj jako jedną całość polityczną i terytorialną. W rzeczywistości obszar wchodzący w skład oznaczony tym mianem tylko rzadko stanowił jedno państwo pod władzą jednego monarchy (Kludwig I, Chlotar II, Dagobert I), przeważnie składał się z kilku królestw.⁶ Powstawały one po śmierci króla w drodze podziału pomiędzy synami, przez traktaty (np. traktat w Andelot) i adopcje. W tych warunkach akty prawodawcze Merowingów, którym przyznawano moc niejako uniwersalną, w istocie odnosiły się tylko do tego terytorium, na które rozciągał swą władzę prawodawca (np. edykt Chilperyka dla Galii północnej, edykt Gontrana z r. 585 dla Burgundii i Akwitanii, dekret Childeberta II z r. 596 dla jego dzielnic; edykt Chlotara II z r. 614 był wydany dla całego państwa).

Jeszcze szczegółowszych badań wymagają poszczególne okręgi miejskie (*civitates*) w Galii. Okręgi te posiadały w ogólnych zarysach instytucje wspólne, zapożyczone z rzymskiego prawa ustrojowego, ale również

en Gaule a l'époque Merovingienne — w przekładzie E. Bąkowskiej — *Zycie codzienne w Galii Merowingów*, Warszawa 1967. Problem ten omawia również literatura podręcznikowa, jak E. Ellule: *Histoire des institutions*, t. I, Paris 1955; J. Maillet: *Institutions et faits sociaux*, I Année, Paris 1956; J. Imbert, G. Sautel, M. Boulet-Sautel: *Histoire des institutions et des faits sociaux*, Paris 1956; H. Fehr: *Deutsche Rechtsgeschichte*, V. Aufl., Berlin 1952; R. Schröder, E. Frh. v. Künssberg: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, VII. Aufl., Berlin und Leipzig 1932; H. Werla: *Titelherzogtum und Herzogsherrschaft*, „Zeit. d. Sav. Stift. Germ. Abt.” 1956, t. 83 (86), ss. 225—395. W. Metz: *Bemerkungen über Provintz und Gau in der karolingischen Verfassung und Geistesgeschichte*, *ibid.*, ss. 361—371 i inne.

⁵ Por. Sawicki: *Gallo-frankoński comes civitatis...*, ss. 15—23.

⁶ Por. A. Longnon: *Géographie de la Gaule au VI-e siècle*, Paris 1878, *passim*.

na ich terenie w VI wieku i następnych powstawały instytucje partykularne, zwyczajowe. Ponadto nie zawsze nawet dochowane instytucje rzymskie obowiązywały w jednakowej mierze, co odzwierciedlają formularze powstałe w poszczególnych okręgach municypalnych pomiędzy VI a VIII wiekiem (np. okręgi miejskie Tours, Poitiers, Owernia, Angers, Bourges, Soissons, Marsylii). Analogie i różnice w tych okręgach można dostrzec analizując przekazy źródeł historycznych, takie jak *Historia Franków* Grzegorza z Tours, kronika Fredegarda czy żywoty świętych.

Najogólniej przegląd dotyczy zasad prawnych odnoszących się do merowińskich naczelników okręgów w Galii. Zasady te znajdują się w tekstach prawodawczych królewskich, kanonach synodów Galii i występują w postaci prawa zwyczajowego, przekazanego przez formularze, i w tekstach historycznych. Opracowanie będzie uzupełnieniem wyników badań przedstawionych w pracach poprzednich, a na ogół nie uwzględnionych w opracowaniach obcych. Niektóre powtórzenia testów źródłowych, zawartych w rozprawach wcześniejszych, były niezbędne. Dotyczy to przede wszystkim aktu nominacyjnego naczelnika okręgu (*Carta de ducato, et patriciatu et comitatu*)⁷ oraz Edyktu króla Gontrana z r. 585.⁸

II

Podstawowy okręg administracyjny w Galii w badanym okresie nosi nazwę *civitas, comitatus*. Jest to okręg z miastem ufortyfikowanym (*urbs* albo *civitas*). Stanowi ośrodek administracyjny i sądowy. Miasto otaczają ziemie, na których znajdują się niekiedy mniejsze miasteczka (*castella*).⁹ W mieście urzędują obok funkcjonariuszy królewskich członkowie arystokracji municypalnej — dekurioni i kuria miejska — zarząd municypalny samorządowy z urzędnikami municypalnymi, powołany przez dekurionów. Na czele *civitas* stoi mianowany przez króla naczelnik okręgu (*iudex loci, iudex ordinarius*).¹⁰

Ziemie *civitatis* dzielą się na podokręgi (*vicariae, conditae*). Oznaczenia tych okręgów w źródłach są wieloznaczne. Nazwa *civitas* na przykład oznacza w źródłach zarówno miasto-stolicę okręgu, jak i cały okręg municypalny z miastem jako stolicą okręgu, natomiast *pagus* — okręg municypalny w całości¹¹ albo też podokręg zarządzany przez niższego

⁷ Patrz niżej przypis 59.

⁸ *Capitularia, Guntchramni regis edictum*, I, pars 1, ss. 11—12.

⁹ For. Claude: *op. cit.*, ss. 11—12.

¹⁰ Por. m. in. Sawicki: *Gallo-frankoński comes civitatis...*, s. 24 i *passim*.

¹¹ *Loc. cit.* oraz *Formulae, Form. Marculfi*: I, 8: *Carta de ducato, et patriciatu et comitatu*.

urzędnika (*Animodi vicarii dolo-qui pagum illum iudiciaria regebat potestate*). Niekiedy również okręg municypalny określa *provincia* lub *regio* albo *locus*. Ten ostatni termin używany jest także na oznaczenie okręgu zarządzanego przez naczelnika sądowno-administracyjnego (*iudex loci*) lub biskupa (*episcopus loci*).

Należy zaznaczyć, że w Galii w badanym okresie nie używano terminu germańskiego *Gau*, oznaczającego okręg administracyjny. Termin ten zastępowano nazwą *pagus*, ale tę okoliczność dla każdego wypadku należałoby udowodnić, gdyż *pagus*, jak wspomniano, jest niekiedy synonimem okręgu municypalnego *civitas*.¹²

III

Terminologia określająca naczelników okręgów municypalnych, mimo że różnorodna, jest mniej wieloznaczna. Uwzględnia nazwę urzędu i tytuł urzędowy. Terminem, który na ogół streszcza kompetencje naczelnika okręgu, jest *iudex*. *Iudex*, wedle terminologii rzymskiej i rzymsko-frankońskiej, oznacza urzędnika posiadającego kompetencje w dziedzinie administracji i wymiaru sprawiedliwości.

W źródłach termin ten występuje obok nazwy oznaczającej okręg, którym dany urzędnik zarządza, albo przy wymienianiu charakteru jego kompetencji. Nosi wtedy nazwę *iudex ordinarius*, stanowi odpowiednik rzymskiego prezesa prowincji (*praeses provinciae*).¹³ Reminiscencją rzymskiego ustroju jest termin *iudex provinciae*.¹⁴ Charakter urzędowy podkreśla termin *iudex publicus* w odróżnieniu od sędziów sądów duchownych lub patrymonialnych.¹⁵ Urząd, czynność urzędową, na wzór rzymski, oznaczał termin *actio*, stąd nazwa urzędnika królewskiego *agens* jako *agens publicus*.¹⁶ W stosunku do niższych urzędników nadrzędne stanowisko naczelnika okręgu podkreśla termin *senior*.¹⁷

Od funkcji urzędowych prawo w badanym okresie odróżniało tytuł urzędowy. Świadczy o tym dokument nominacyjny dla naczelnika okrę-

¹² *Ibid.*, ss. 7—12.

¹³ Używa tego terminu synod w Maçon z r. 585, *Concilia, Conc. Matisconense*, s. 168, cap. 7: „[...] ut secum ordinarium iudicem aut quemlibet alium saecularem in audientiam eorum accessiret [...]”.

¹⁴ *Formulae, Form. Turonenses*, s. 148: „[...] ego in Dei nomine iudex provinciae illus”.

¹⁵ *Formulae, Form. Andecavenses*, 31, 33, ss. 14—15.

¹⁶ *Formulae, Form. Marculfi*, I, 11, s. 49: „Ille rex omnibus agentibus”. *MGH, Diplomata*, nr 51, r. 681, s. 46: „Theudericus, rex Francorum. Viris inlustribus omnibus agentibus”. Por. *ibid.*, nr 38, s. 35.

¹⁷ *HF*, VIII, 30: „Nullus regem metuit, nullus ducem, nullus comitem reveritur, et si fortassis alicui ista displicent [...] Et in tantum unusquisque contra seniore[m] saeva intentione crassatur [...]”.

gu, zamieszczony w Formularzu Markulfa, a noszący tytuł *Carta de ducato, et patriciatu et comitatu*, co w polskim przekładzie daje się przetłumaczyć jako akt nominacyjny, nadający naczelnikowi okręgu godność duksa, patrycjana i komesa. Jednak z tytułami tymi związany jest obowiązek pełnienia urzędu (*accio comitiae, ducatus aut patriciatu*).

Poza wspomnianym tytułem treść aktu nominacyjnego dla posiadaczy różnych tytułów jest jednobrzmiąca.¹⁸ Król w piśmie nominacyjnym stwierdza, iż nadaje urzędnikowi „*accionem comitivae, ducatus aut patriciatu*”. Mianowany otrzymuje więc wraz z urzędem tytuł komesa, duksa lub patrycjusza, a więc jeden z tytułów przysługujących dostojnikom królewskim. Jak wynika ze źródeł, najbardziej z tych trzech tytułów rozpowszechniony wśród naczelników okręgów był tytuł komesa, czyli „towarzysza królewskiego”¹⁹ jako *comes urbis, comes loci, comes in civitate*, np. *in civitate Andecavae (Angers)*.²⁰ W związku z postępującym upadkiem okręgów municypalnych i *civitates*, pojawia się termin *comes terrae*²¹; osobę, która utraciła rangę komesa określano terminem: *ex comite*²².

Termin *comes civitatis* początkowo nie oznaczał wyłącznie urzędu, lecz był skrótem nazwy urzędu występującego w źródłach jako „naczelnik okręgu municypalnego z rangą komesa”.

Z biegiem lat rozróżnienie rangi i urzędu zaczyna się zacierać, w źródłach występuje nazwa *comes civitatis*. Nie jest to jednak termin powszechnie używany i udzielanie mu pierwszeństwa w opracowaniach ustroju lokalnego za pierwszej dynastii nie wydaje się uzasadnione.²³

¹⁸ Zob. cyt. *Carta de ducato, et patriciatu et comitatu*; tekst dokumentu w przypisie 59.

¹⁹ Por. Sawicki: *op. cit.*, ss. 7—8.

²⁰ HF, VIII, 18: „*Theodulfum comitem Andegavis comitem esse decrevit*”. *Formulae, Form. Andecavenses*, 32, s. 14: „[...] *necnon et inlustro vir illi comes in civitate Andecavae*.”

²¹ *Formulae, Form. Turonenses*, 28, s. 151, przypis 28: „[...] *seu comitibus illius terre vel loci illius*.”

²² HF, VII, 23: „[...] *Iniuriosus ex vicario, ex comite vero Eunomius* [...]”.

²³ Ten ułatwiony zwrot używany przez wielu badaczy, rzadko stosowany w źródłach, został prawie ogólnie przyjęty — z pewnym uszczerbkiem dla ścisłości w dziedzinie prawno-ustrojowej tego okresu. Terminu tego używa G. Kurth: *Etudes franques*, t. I, II, Paris—Bruxelles 1919; F. Lot: *La nomination du comte a l'epoque merovingienne et la Nouvelle de Justin II*, „*Revue Historique du Droit*” 1924, ss. 272—286; L. Tierenteyn: *Sur la position au des comtes franques depuis Clovis jusque au Traite de Verdun*, Gand-Paris 1896; por. J. Declareuil: *Des comtes de cite a la fin du V siecle*, „*Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Etranger*” 1910, Novembre-December. To samo niedopatrznie stało się moim udziałem, czego świadectwem jest rozprawa: *Gallo-frankowski comes civitatis...*, *passim*.

Termin *comes civitatis* powstał jako skrót (naczelnik okręgu, *iudex* z rangą komesa) używany również później, po zatarciu się różnicy pomiędzy rangą i urzędem. Jest rzeczą znamionną, że w źródłach spotykamy o wiele częściej termin *comes* niż termin *comitatus*. Ten ostatni oznacza często okręg municypalny²⁴ lub władzę nad tym okręgiem.²⁵ Niekiedy trudno jest na podstawie tekstu ustalić, czy *comitatus* w danym wypadku oznacza urząd naczelnika okręgu z tytułem komesa, czy też jedynie okręg municypalny.²⁶ Tak więc termin *comes* w badanym okresie na oznaczenie naczelnika okręgu należy do wyjątków.

Termin *iudex* nie zawsze jest synonimem terminu *comes*, a zwłaszcza *comes civitatis*, jak to słusznie stwierdza D. Claude²⁷, wbrew twierdzeniu E. von Guttenberga²⁸.

Termin *iudex* nie oznacza wyłącznie sędziego, ale urzędnika wyposażonego we władzę administracyjną i prawo do wymiaru sprawiedliwości. Ten ostatni odbywał się w badanym okresie nie tylko w drodze sądowej, ale również w drodze karnego pozasądowego postępowania z urzędu.²⁹ Termin ten lepiej oddaje prawno-ustrojowe stanowisko naczelników okręgów municypalnych niż termin *comes*, zwłaszcza wtedy gdy występuje w źródłach jako *iudex ordinarius*.³⁰

Terminy stosowane do naczelników merowińskich okręgów na zachodzie państwa mają pewne znaczenie dla ustalenia charakteru prawnego tej instytucji. Już sam fakt, że administracja Merowingów w tych dzielnicach oparła się o instytucję dawnych rzymskich okręgów municypalnych (*civitates*), wskazuje na wpływ rzymskiego prawa ustrojowego. Terminologia rzymska, stosowana do merowińskich naczelników tych okręgów (*iudex*, *iudex ordinarius*, *iudex loci*, *comes*, *comes civitatis*), wskazuje na związek z rzymskim prawem publicznym. Natomiast istnienie bezpośredniego związku pomiędzy cywilnymi rzymskimi i cywilno-

²⁴ HF, VI, 45: „[...] *Huius municipii comitatum regebat* [...]” HF, IV, 42; HF, VIII, 18: „[...] *Comitetum illius urbis rexit* [...]”.

²⁵ Jak np. HF, IV, 25: „[...] *In hac civitate civitatem petitus fuerit* [...]”; HF, IV, 3: „[...] *Comitatum in urbe Cabalitaba promeruit* [...]”; HF, V, 35: „[...] *Comitatum quam prius habueret* [...]”; HF, IV, 39: „[...] *Altercantes inter se pro accione comitatus* [...]”; HF, IV, 42: „[...] *Comitatum patris ambivit* [...]”.

²⁶ HF, IV, 25: „*Comitatum petitus fuerat* [...]”.

²⁷ Claude: *op. cit.*, s. 38.

²⁸ Guttenberg: *op. cit.*, *passim*. Por. Sawicki: *Gallo-frankoński comes civitatis...*, ss. 8—9.

²⁹ Por. Sawicki: *Pozasądowy wymiar sprawiedliwości...*, *passim* oraz *Gallo-frankoński comes civitatis...*, s. 50 i n. oraz 63 i n.

³⁰ Tak synod w Maçon z r. 585 — *Concilia, Conc. Matisconnese*, s. 168, can. 7: „[...] *ut secum ordinarium iudicem aut quemlibet alium* [...] *arcessiret* (używany w terminologii rzymskiej na oznaczenie prezesa prowincji).

-wojskowymi naczelnikami okręgów municypalnych za pierwszej dynastii frankońskiej budzi wśród wielu badaczy duże wątpliwości.

R. Sprandel³¹ dowodzi, że już w VI i VII wieku dawna rzymska hierarchia lokalna uległa rozkładowi, a terminy rzymskie zawierały treść odmienną, związaną z osobistym stosunkiem do monarchy, ustrojem drużynnym, stosunkiem dużowników pomiędzy sobą, krewnych i przyjaciół. Na tle tego odmiennego społeczeństwa i ustroju możni rzekomo przejmowali „dźwięczne tytuły rzymskie” dla podniesienia swego autorytetu.³² A więc, zdaniem Sprandla, nazwa urzędu nie świadczy, że instytucje są jednakowe. Organizacja bowiem społeczeństwa „typu antycznego całkiem zanikła”.³³ W każdym razie w VI wieku zanik całkowity dawnej rzymskiej hierarchii urzędowej jeszcze nie nastąpił.

Twierdzenie Sprandla w odniesieniu do VI wieku wydaje się niesłuszne. Z panegiryków Fortunatusa wynika bowiem, że osiągnięcie godności komesa związane było z przejściem szeregu szczebli hierarchii urzędowej. Na przykład Fortunatus w wierszu do komesa Galektariusza pisze, iż przed otrzymaniem godności komesa pełnił godnie urząd defenzora i trybuna.³⁴

Terminologii omawianej instytucji poświęciłem tu dość dużo miejsca, biorąc pod uwagę sposób jej stosowania w polskiej literaturze prawniczej.

K. Koranyi³⁵ wybrał drogę „spolszczenia” terminów rzymsko-frankońskich. Naczelnika okręgu municypalnego (*iudex ordinarius*, *iudex loci*) z tytułem komesa nazwał hrabią.³⁶ „Na czele hrabstwa — pisał K. Koranyi — stał hrabia *comes*, *grafio*”.³⁷ Termin *dux*, oznaczający frankoń-

³¹ *Op. cit.*, ss. 82—84 i *passim*.

³² *Ibid.*, s. 80.

³³ *Ibid.*, s. 84.

³⁴ *Auct. Ant.*, IV, pars 1 *Fortunatus, Carmina*, X, 19: „[...] *Ad Galecterium comitem. Ante comes merito quam datus esset honor. Burdigalensis eras, et cum defensor amator, dignus habebaris, haec duo digne regens, iudicio regis valusti crescere, iudex.*”

³⁵ *Op. cit.*, *passim*.

³⁶ *Ibid.*, s. 144: „Państwo dzieliło się na okręgi — hrabstwa (*comitatus*)”. W przypisie 201 — „Niekiedy występuje w źródłach na określenie hrabstwa nazwa *pagus*”. „W części zachodniej państwa na obszarze dawnego imperium rzymskiego w Galii pozostawały hrabstwa w pewnym związku z dawnymi rzymskimi *civitates*, gdzie ośrodkiem hrabstwa było miasto i gdzie hrabia przejął szereg uprawnień dawnego rzymskiego namiestnika prowincji [...]”.

³⁷ *Loc. cit.*, przypis 202: „Nieraz źródła nazywają hrabiego — *iudex* [...] Ostatecznie kupiał hrabia w swym ręku funkcje administracyjne i policyjno-sądowe [...] Hrabia nie pobierał stałego wynagrodzenia [...] Hrabiego mianował król [...]” itd.

skiego urzędnika z wyższą rangą, przełożył na język polski jako „wojewodę”.³⁸

Tłumaczenie to jest nie tylko nieściśle, ale zaciemnia charakter prawny instytucji ustrojowych państwa frankońskiego za pierwszej dynastii, a ponadto grozi pomieszaniem pojęć na terenie prawa polskiego.

Dla czasów frankońskich nauka niemiecka przeważnie operuje terminem *Graf* (frankońskie *grafio*) na oznaczenie naczelnika okręgu (*pagus*). Nauka francuska używa terminu pochodzącego z prawa rzymskiego — *le comte* (dawny *comes*). Termin *le comte* posiada w prawie francuskim dwa znaczenia. Pierwsze odnosi się między innymi do tytułu, a później urzędu naczelników okręgów w Galii³⁹, drugi oznacza jeden ze szczebli hierarchii feudalnej, niższy od księcia, wyższy od barona. Właśnie posiadaczy tego feudalnego tytułu zwykło się w terminologii polskiej nazywać hrabiami. Dawne polskie prawo ustrojowe, w którym nie było hierarchii feudalnej, nie znało tego tytułu. Znało natomiast urząd *k o m e s ó w* (*comites*) — posiadaczy tytułu komesa na wzór frankoński (*comes palatinus, comes castellanus*).⁴⁰ Z. Wojciechowski⁴¹ zasadnie stwierdza, że: „Kasztelan, jako «comes» zarządzający pewnym terytorium, jest niewątpliwie także odbłaskiem «comesa karolińskiego».” W tych warunkach zachodzi możliwość, że czytelnik polski mógłby również kasztelanom piastowskim *per analogiam* przypisać nazwę hrabstwa, co jest oczywiście sprzeczne z rzeczywistością.

Podobnym błędem było nazwanie frankońskiego duksa wojewodą. Termin bowiem *dux* oznaczał w państwie Merowingów godność honorową, później zaś stanowił wyższy ponad komesami szczebel administracji lokalnej. Faktem jest, że już za czasów rzymskich do stanowiska duksa przywiązane były w szczególności kompetencje wojskowe. Oznaczanie jednak duksa mianem wojewody, to jest urzędnika administracji lokalnej, stoi w sprzeczności z polskimi zasadami ustrojowymi w epoce piastowskiej. Wiadomo jest bowiem, że wojewoda (*comes palatinus*) był urzędnikiem władz centralnych, a nie lokalnych. Nazwanie zaś okręgów frankońskich, podległych duksom, województwami może

³⁸ *Ibid.*, s. 146: „W niektórych częściach państwa tworzono już za Merowingów większe jednostki terytorialne, składające się z kilku sąsiadujących ze sobą hrabstw — województwa (*ducatus*), głównie dla celów wojskowych. Na czele województwa stał mianowany przez króla wojewoda (*dux, Herzog*), niekiedy był nim jeden z hrabiów [...]”.

³⁹ *Sawicki: Gallo-frankoński comes civitatis...*

⁴⁰ Por. m.in. J. Bardach: *Historia państwa i prawa Polski*, Wyd. II, t. I, Warszawa 1964, ss. 128, 130.

⁴¹ *Państwo Polskie w wiekach średnich, Dzieje ustroju*, Wyd. II, Poznań 1948, s. 73.

spowodować w stosunku do dawnego prawa polskiego podobne pomieszczenie pojęć, gdy zważymy, że termin województwo pojawia się w prawie polskim o wiele później. Słusznie pisze J. Bardach ⁴²: „[...] w XI wieku na dworze panującego u Piastów był [...] komes pałacowy (*comes palatinus*), którego główną funkcją był początkowo zarząd dworu [...]. Jednocześnie zastępował on panującego w różnych dziedzinach zarządu państwem. Szczególnej wagi nabrała jego funkcja dowodzenia wojskiem [...] obok księcia-wodza, w związku z czym przyjęła się dla niego polska nazwa wojewody.” ⁴³ „Wszyscy wyżsi urzędnicy książęcy nosili tytuł *comes*, do którego dołączano następnie tytuł określający ich szczególną funkcję.” ⁴⁴ Termin „hrabia” powstał z terminu niemieckiego „Graf”. ⁴⁵ Terminologię Koranyiego przejął Iwo Jaworski. ⁴⁶ I. Jaworski, pomijając terminy „wojewoda”, „województwo”, frankoński termin *dux* tłumaczył jako książę. Tłumaczenie to wydaje się właściwe na określenie germańskich książąt wyższego i niższego szczebla oraz członków hierarchii feudalnej, ale nie może mieć zastosowania do merowińskich urzędników administracji terytorialnej z tytułem *dux*. Terminologia francuska zna dwa terminy: *prince* i *duc*, jako również nazwy określonych szczebli hierarchii feudalnej. ⁴⁷

Terminologia wspomniana znalazła wyraz ostatnio w polskiej literaturze historycznej. E. Bąkowska w przekładzie książki Ch. Lelonga ⁴⁸ pisze: „Przedstawiciele dynastii merowińskiej [...] zachowują *civitas* jako jednostkę administracyjną i stawiają na jej czele hrabiego (lub grafa) [...]”. Następnie wylicza niektóre kompetencje owego „hrabiego”. W tych warunkach należałoby przy przedstawianiu terminologii dotyczącej instytucji zarządu lokalnego monarchii frankońskiej zastosować metodę praktykowaną dzisiaj przez historiografię polską. Polega ona na podawaniu terminologii źródłowej w autentycznym brzmieniu, np. *comes* (komes), *dux* (duks), *iudex* (judeks), co pozwoli na uniknięcie niejasności.

⁴² *Op. cit.*, s. 128.

⁴³ *Loc. cit.* oraz Wojciechowski: *op. cit.*, s. 67.

⁴⁴ Wojciechowski: *loc. cit.*

⁴⁵ F. Olivier Martin: *Précis d'histoire du droit français*, wyd. IV, Paris 1945, s. 98: „*La hierarchie des seigneries. Les seigneries titres, duches, comtes, vicomtes, baronnies.*” P. Guilhermoz: *Essai sur l'origine de la noblesse*, Paris 1902, s. 138.

⁴⁶ *Op. cit.*, s. 47 i n.: „Państwo frankońskie podzielone było na hrabstwa. Na tych terytoriach, które dawniej wchodziły w skład państwa rzymskiego, terytorium hrabstwa pokrywało się z dawną rzymską *civitas*. Na czele hrabstwa stał urzędnik zwany hrabią (*comes, grafio*) [...] W pewnych okresach państwa frankońskiego widzimy jako zwierzchników hrabiów, książąt (*dux, Herzog*).”

⁴⁷ Por. m.in. Olivier Martin: *loc. cit.*; Claude: *op. cit.*, s. 45 i n.; Sprandel: *op. cit.*, s. 41 i n.

⁴⁸ *Życie codzienne w Galii Merowingów*, s. 14.

IV

Na urząd naczelnika okręgu powoływał monarcha, wręczając dokument, który nosił nazwę *praeceptio*, podobnie jak inne dokumenty królewskie zawierające zakaz, nakaz lub przywilej.⁴⁹

W świetle pogłębionych badań obraz administracji lokalnej w państwie Merowingów jest bardziej skomplikowany, zarówno pod względem prawnym, jak i faktycznym, niż przedstawiany na ogół w dotychczasowych opracowaniach.

Z punktu widzenia prawnego administracja lokalna kieruje się zasadami prawa królewskiego, powstałego albo dla całego państwa, albo dla poszczególnych królestw. Pozostają w określonym stosunku do niej zasady prawa rzymskiego, kształtującego się wówczas prawa kościoła, szczepowych praw germańskich i norm powstającego nowego prawa zwyczajowego (*consuetudines loci*).

Zarząd administracyjny okręgów municypalnych (*civitates*) należy nie tylko do nominowanych przez króla naczelników okręgów (*iudices civitatum*), ale w odrębnym zakresie — do mianowanych przez króla biskupów, zarządców domen królewskich (*domestici*), immunistów wyjętych spod władzy naczelników okręgów i wielkich właścicieli ziemskich świeckich i duchownych (*potentes*).⁵⁰

Natomiast uderzająca jest przewaga naczelników okręgów w Galii środkowej i południowej spośród Gallo-Rzymian. Z pięćdziesięciu pięciu naczelników okręgów merowińskich, jak stwierdza G. Kurth, w VI wieku było przeszło czterdziestu Gallo-Rzymian.⁵¹

Mianowanie naczelnika okręgu z tytułem komesa polegało na nadaniu mu kompetencji urzędowych, noszących rzymską nazwę *actio*.⁵² Istnieje przykład, że syn królewski, który otrzymał zarząd prowincji w państwie ojca, miał prawo do mianowania i usuwania urzędników z tytułem *iudex*.⁵³ Prawo do wysuwania kandydatury na naczelnika *civitatis*

⁴⁹ Por. HF, VIII, 18: „*Guntchramnus Theodulfum Andegavis comitem esse decrevit [...] a civibus [...] repulsus est [...] recurrrens ad regem iterum praeceptum recipiens a Aigulfo duci intronissus iterum comitetum urbis illius rexit*“. HF, IV, 4: „*Praeceptionem ad iudicem exhibuit, ut puellam hanc suo matrimonio sociaret*.“ HF, VI, 46 (Rex) *Chilpericus [...] in praeceptionibus, quas ad iudicibus pro suis utilitatibus dirigebat, haec addebat; Si quis praecepta nostra contempserit, oculorum avulsione mittetur [...]*.”

⁵⁰ Sawicki: *Kryzys administracji lokalnej w Galii Frankońskiej...*, ss. 124, 127 i *passim*.

⁵¹ G. Kurth: *De la nationalité de comtes franques au VI siècle* [w:] *Etudes franques*, t. I, s. 178 i inne.

⁵² HF, IV, 42, „*actio comite*“, patrz również *Form. Marculfi*, I, 8.

⁵³ Na przykład Gontran, syn Chlotara I — HF, IV, 13.

przysługiwało niekiedy miejscowemu biskupowi po zasięgnięciu opinii ludności. Uprawnienie takie posiadał w VI wieku biskup (*episcopus civitatis*) Tours.⁵⁴

Czas pełnienia urzędu naczelnika okręgu municypalnego, wedle poglądów niektórych badaczy, był w VI wieku ustalony na określone lata. Co prawda nie wspomina o tym formuła nominacyjna, wynika to jednak między innymi z okoliczności, że musieli oni niekiedy przynajmniej przedłużać swój czas urzędowania.⁵⁵ Wyraźnego przepisu w tym przedmiocie ani w źródłach prawnych, ani w historycznych nie spotykamy. Tak więc czas urzędowania urzędników królewskich był rozmaity. W okręgu municypalnym Tours wynosił przeciętnie trzy lata, w Owernii lat jedenaście.⁵⁶ Zdarzały się jednak wypadki urzędowania przez czas o wiele dłuższy: św. Grzegorz z Langres pełnił ten urząd przez lat czterdzieści przed wyświęceniem na biskupa.⁵⁷ Akt nominacyjny, mimo wielu szczegółów dotyczących warunków nominacji, zarządzanego okręgu i czynności naczelnika, nie wyczerpuje w całości tych problemów. Jednak szczegółowa analiza tego aktu, z koniecznymi uzupełnieniami, przedstawia stan prawny zagadnienia w VI i VII wieku, z zastrzeżeniem, że może odzwierciedlać praktykę kancelarii królewskiej w szerszym zakresie albo też jedynie pochodzić z jednej dzielnicy: Burgundii. Niezależnie zaś od rzeczywistego stanu rzeczy, w administracji lokalnej państwa Merowingów⁵⁸ akt wspomniany zawiera zdrowe zasady i cele praworządnego państwa, którymi winny kierować się władze terenowe. Brzmiał zaś, jak następuje:

„Przenikliwość łaskawości królewskiej w tym doskonałą zyskuje chwałę, gdy wśród ludu wybiera tych, którzy odznaczają się dobrocią i czujnością. Nie należy też komukolwiek powierzać godności administracyjno-sądowej (*iudiciaria potestas*), zanim uprzednio nie zostanie doświadczona jego wierność i gorliwość. Gdy więc poznaliśmy twoją wierność i przydatność, dlatego powierzyliśmy tobie urząd (*accio*) komitowy, dukatu lub patrycjatu (*accio comitiae, ducatus aut patriciatus*) w takim

⁵⁴ HF, VII, 18: „*Audiens autem Chilpericus omnia mala quae faciebat Leudastis, [iudex civitatis Tours] ecclesiis Toronicis vel omni populo Ansovaldum illuc dirigitur. Qui venies ad festivitatem sancti Martini data nobis populo optionem, Eunomius ad comitatum dirigitur.*”

⁵⁵ HF, IV, 42: „[...] *Peonius vero huius municipii comitatum regebat. Cumque ad renovandam accionem munera regi per filium transmississet [...].*”

⁵⁶ G. Kurth: *Les comtes et les ducs de Tours* [w:] *op. cit.*, t. I, s. 218.

⁵⁷ *Scr. rer. Mer.*, t. I, pars 2: *Liber vitae patrum*, VII, 1: „*Igitur sanctus Gregorius [...] in comitatum [...] positus regionem illam per XL annos, iustitias comitante cirrexit.*”

⁵⁸ Por. Sawicki: *Kryzys administracji lokalnej w Galii frankońskiej...*, *passim*.

to okręgu (*pagus*), w którym masz go sprawować i którym to okręgiem masz rządzić (*ad agendum regendumque*) tak, abyś wobec władzy naszej zachował wierność nienaruszoną i aby cały lud tam przebywający: zarówno Frankowie, Rzymianie, Burgundowie, jak i [członkowie] innych narodowości żyli i byli kierowani (*moderentur*) pod rządem twoim (*regimen*) i władzą (*gubernatio*), abyś rządził nimi zgodnie z prawem i ich zwyczajem [tj. prawem zwyczajowym]; występował jako wielki obrońca wdów i sierot, jak najsurowiej karał zbrodnie rozbójników (*latrones*) i złoczyńców (*malefactores*), tak by ludzie, żyjący przykładnie (*bene viventes*) pod rządami twoimi, radowali się, trwali w pokoju. To zaś, czego skarb oczekuje po twojej działalności urzędowej (*ipso actio*), winieś wnosić corocznie do naszych skarbców [...]"⁵⁹

O uzyskanie godności duksa, patrycjusza lub komesa, związanych z nadaniem władzy administracyjnej i prawa do wymiaru sprawiedliwości (*accio iudiciaria potestas*, oznaczonej jako *dignitas* — godność), mógł ubiegać się ten, kto odznaczał się: 1) wypróbowaną wiernością wobec króla i szlachetnością (*fides probata, strenuitas*); 2) zdolnościami przy spełnianiu swych czynności, które czynią go użytecznym (*utilitas*); 3) dobrocią, czujnością w stosunku do całego ludu (*bonitas et vigilantia*); 4) sprawiedliwością w działalności publicznej, z zachowaniem praw szczerpowych przedstawicieli narodów przebywających na terenie okręgu mu powierzonych: Franków, Rzymian, Burgundów i innych (podkreśla więc dokument germańską zasadę osobowości prawnej, wedle której każdy człowiek miał prawo, by sądzono go zgodnie z jego prawem plemiennym). Nakaz szczególnej opieki nad wdowami i sierotami w dokumencie wskazuje na wpływ prawa kościelnego.

W sumie *iudiciaria potestas* w powierzonym naczelnikowi okręgu w myśl aktu nominacyjnego obejmowała: 1) zarząd administracyjny (*agere, regere, regimen, gubernatio*); 2) zarząd skarbowy, polegający

⁵⁹ *Formulae, Form. Marculfi, I, 8: „Carta de ducato et patriciatu et comitatu. Preaspiciuae regalis in hoc perfectae conlaudatur clementia, ut inter cuncto populo bonitas et vigilantis requeratur personarum, nec facile cuilibet iudiciaria convenit committere dignitatem, nisi prius fides seu strinuetas videatur probata. Ergo dum et fidem et utilitatem tuam videmur habere conpertam, ideo tibi accionem comitiae, ducatus aut patriciatu in pagi illo, quem antecessor tuos illi usque nunc visus est egisse, tibi ad agendum regendumque commissemus ita ut semper erga regimine nostro fidem inlibata custodias, et omnis populos ibidem commanentes tam Franci, Romani, Burgundiones vel reliquas nationis sub tuo regimine et gubernatione degant et moderentur, et eos recto tramite secundum lege et consuetudine eorum regas, viduis et popillis maximus defensor appareas, latronum et malefactorum scelera a te severissime repremantur, ut populi bene viventes sub tuo regimine gaudentes debeant consistere quieti et quicquid de ipsa accione in fisci dicionibus speratur, per vosmet ipsos annis singulis nostris aerariis inferatur.”*

na zbieraniu dochodów królewskich, na odwożeniu ich corocznie (osobiście) do królewskich skarbców; 3) wymiar sprawiedliwości, polegający na jak najsurowszym tępieniu zbrojnych grabieżców i złoczyńców (*latronum et malefactorum scelera a te severissime repretatur*) w drodze karnego postępowania pozasądowego z urzędu.⁶⁰

Skutek tej działalności ma być taki, aby ludzie żyjący przykładnie (*bene viventes*) mogli z radością pod rządami naczelnika okręgu przebywać w spokoju.

Karne postępowanie pozasądowe z urzędu polegało na tym, że monarcha i uprawnieni urzędnicy mogli bez postępowania sądowego karać osoby uznane przez siebie za winne, za czyny uznane przez siebie za przestępstwo, w sposób dowolny, na życiu, zdrowiu, mieniu i wolności. Postępowanie to pomijane jest na ogół w obcej nauce powszechnej historii państwa i prawa, prawie całkowicie — w nauce polskiej. Instytucja ta, znana zarówno prawu rzymskiemu (Kodeks Teodozjusza), jak i germańskiemu, była wynikiem rozkładu i rozstroju aparatu państwowego, który chciał przywracać ład społeczny przy pomocy gwałtownych środków, a w państwach germańskich miał, podobnie jak prawo zemsty legalnej, uzupełnić wysoce prymitywny i niedoskonały wymiar sprawiedliwości w sądach, odbywający się w myśl zwyczajowego prawa szczepowego. W badanym okresie kompetencje naczelników okręgów w tej dziedzinie dotyczyły osób niższych stanem. Królowi jedynie było zastrzeżone prawo karnego pozasądowego postępowania wobec osób wyższych stanem, przede wszystkim zaś znajdujących się pod szczególną opieką (*mundium*) króla.

Spośród wielu przepisów królewskich ograniczenie naczelnika okręgu, określanego w źródłach jako *iudex*, w stosunku do osób wyżej postawionych w hierarchii królewskiej określa Dekret króla Childeberta II z r. 596, gdzie w art. 8 czytamy: „Każdy sędzia, który by słyszał o występny zbrojnym grabieżcy (*latro*), niechaj idzie do jego domu i każe go związać tak, że gdyby był to Frank, niech zostanie przed nas skierowany, gdyby zaś była to osoba niższego stanu, niechaj będzie powieszona na miejscu.”⁶¹

Ten tak szeroki w zasadzie zakres kompetencji w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości wyplýwał stąd, iż rosnący nieład społeczny i wadliwa organizacja sądownictwa nie chroniły w sposób należyty porządku

⁶⁰ O tym postępowaniu w badanej epoce pisałem w rozprawie: *Pozasądowy wymiar sprawiedliwości karnej...*, *passim* oraz s. 204.

⁶¹ *Capitularia*, t. I, *Childeberti II Decretio*, a. 596, cap. 8: „[...] unusquisque iudex criminosum latronem ut audierit, ad casam suam ambulet, et ipsum ligare faciat; ita ut si Francus fuerit, ad nostra praesentia dirigatur, et si delibioris personas fuerit, in loco pendatur.”

publicznego i nie broniły skutecznie jednostki. Karne postępowanie porządowe z urzędu było niewątpliwie znamię słabości organów władzy w państwie i przyczyniało się do dalszego podkopywania praworządności. Pozostawienie bowiem stosowania kar arbitralnych, do kary śmierci włącznie, uznaniu urzędnika stanowiło zbyt wielką pokusę dla jednostek bez skrupułów. Pomimo tych wad postępowanie to utrzymywało się w Europie przez długie wieki. W Anglii zniosła je dopiero *Wielka Karta Wolności* z r. 1215, w Polsce w stosunku do szlachty *Statut Wielkopolski* Kazimierza Wielkiego i przywilej *Neminem captivabimus*.

Ograniczenia tego postępowania były jednak dość liczne, a jego wykonanie — zależne od faktycznego stosunku sił pomiędzy naczelnikiem okręgu i ludnością w *civitas*. Ograniczenia te obejmowały również wymiar sprawiedliwości w sądach (patrz niżej ust. V).

Formuła nominacyjna naczelnika okręgu, zdaniem Schrödera, jest rzymska.⁶² Jest to twierdzenie tylko częściowo słuszne. Niewątpliwie wiele można znaleźć w niej elementów prawnych o charakterze rzymskim, jak oddzielenie tytułu od urzędu i sformułowanie celów działalności urzędnika lokalnego. Jednak fakt, że zawiera ona germańską zasadę osobowości prawa oraz kanoniczny przepis opieki nad wdowami i sierotami, wskazuje, że dokument powstał na dworze królewskim i został dostosowany do nowego ustroju. Świadczy o tym także jego styl. W zasadzie król mógł nadać wspomniany urząd każdemu ze swych poddanych, zarówno wyzwolencowi, jak i członkowi rodziny magnackiej. Z dochowanych źródeł wynika, że ta druga ewentualność zachodziła częściej. Jest to zrozumiałe, ponieważ ubiegający się o to stanowisko poddani królewscy musieli nieraz wpłacać monarsze znaczne sumy za otrzymanie królewskiego *praeeptio*, a tylko członków tych rodzin było stać na ponoszenie tak wielkich wydatków. Podobnie zwyczaj ten *a fortiori* stosowano przy nominacji na wyższy urząd — duksa.

Frankowie potrafili jednak wykorzystać zasady prawno-ustrojowe rzymskie czy kanoniczne dla zorganizowania swej władzy na zajętych obszarach. Co więcej, administrację lokalną, zwłaszcza w Galii środkowej i południowej oparli na ludności miejscowej. Tak na przykład w ciągu VI wieku naczelnicy administracji lokalnej w Owernii, niemal wszyscy, z małymi wyjątkami, powoływani byli spośród członków miejscowych potężnych rodów „senatorskich”.⁶³ G. Kurth ustalił, iż w ciągu stu lat tylko przez dwa lata Owernią zarządzali urzędnicy królewscy nie należący do miejscowej ludności. W tym czasie toczyły się nawet

⁶² Schröder: *op. cit.*, s. 136.

⁶³ G. Kurth: *De la nationalité des comtes franques au VI-e siècle* [w:] *op. cit.*, t. I, s. 178; *id.*: *Les ducs et les comtes d'Auvergne au VI-siècle* [w:] *op. cit.*, t. I, s. 198.

walki pomiędzy poszczególnymi rodami o te stanowiska. Jeszcze przed edyktem Chlotara II z r. 614⁶⁴ ustalił się zwyczaj, że królewski naczelnik okręgu musiał pochodzić z zarządzanego terytorium. W Owernii istniały nawet tzw. *familles comtales*, rody komesów, podobnie jak *domus infulatae*, spośród których król wyznaczał biskupów.⁶⁵ Zasada, iż miejscowy urzędnik administracji lokalnej winien pochodzić z terytorium, którym ma zarządzać, istniała w państwie rzymskim w VI wieku. Cesarz Justyn II w noweli 149 z r. 569 nakazywał mianowanie namiestników cesarskich, motywując to zarządzenie „iżby jacykolwiek obcy, przybywszy do prowincji nie przyczyniali im [mieszkańcom] krzywdy”.⁶⁶

V

Omawiany wyżej, królewski akt nominujący nie wymienia wszystkich kompetencji naczelnika okręgu. Mianowicie pomija jego kompetencje w dziedzinie karnego, cywilnego i niespornego wymiaru sprawiedliwości w sądach oraz w dziedzinie wojskowości.

Przy omawianiu ustroju sądowego w badanym okresie nie uwzględnia na ogół organizacji sądów w zachodnich dzielnicach państwa, a w najlepszym razie traktuje sąd naczelnika okręgu jako sąd jednolity, jednostopniowy. W rzeczywistości ustrój sądowy w *civitas* był bardziej rozbudowany i posiadał parę stopni, nawet na szczeblu naczelnika okręgu. Organizacja sądownictwa była następująca:

- 1) najwyższy w okręgu sąd biskupa, naczelnika okręgu oraz członków arystokracji municypalnej duchownej i świeckiej;
- 2) sądy naczelnika okręgu z asesorami;
- 3) sądy niższych urzędników administracyjno-sądowych, podwładnych naczelnika okręgu (*iudices iuniores*);
- 4) sądy mieszane, duchowno-świeckie, przy udziale przedstawiciela urzędnika królewskiego (*iudex civitatis*) oraz przedstawiciela Kościoła.

Pierwsze z tych sądów posiadały charakter urzędniczo-arystokratycznych wieców sądowych. Były powołane do wyrokowania w sprawach karnych na podstawie zasad kształtującego się prawa kanonicznego i świeckiego. Ich istnienie zostało przeoczone na ogół w nauce polskiej i obcej. Skład i kompetencje tych sądów ustala Edykt króla Gontrana z r. 585. Część pierwsza tego edyktu brzmi, jak następuje: „Gdy więc naradzaliśmy się wspólnie w sprawie trwałości i ratunku naszego królest-

⁶⁴ *Chlotarii II Edictum, Capitularia*, t. I, s. 22.

⁶⁵ G. Kurth: *Les ducs et les comtes d'Auvergne...*, ss. 185—200; *id: Les seigneurs en Gaule au VI-e siècle* [w:] *op.cit.*, t. I, ss. 114—115.

⁶⁶ *Novellae*, 149, art. 1, s. 723: „*Ne igitur peregrini provincias ingressi eas iniurias afficiant.*” Por. Lot: *La nomination du comte...*, ss. 278—280.

wa i w trosce o nasz lud, dowiedzieliśmy się, że na obszarach naszego królestwa popełniane są przestępstwa, które wbrew kanonom i przepisom prawa świeckiego ze strachu przed Bogiem zazwyczaj są karane za radą przeciwnika dobrych czynów [...], [tj. szatana]. Lecz wy, kapłani apostołscy [tj. biskupi], przyłączywszy do siebie 3 współkapłanów wazszych i starszych (*seniores*) synów Kościoła [tj. członków arystokracji municypalnej] oraz naczelników okręgów (*iudices locorum*) [...] cały ogół ludu pouczajcie w sposób wytrwały, Bogu miły [...] Gdyby zaś kto z kapłanów, trwając napominany częściej w oporze, nie chciał naprawić tego, czego wymaga charakter sprawy, albo wykroczenie osoby, jednych niechaj surowość kanonów ukarze, innych [tj. ludzi świeckich] niechaj porazi kara świecka [...]”⁶⁷ Odpowiednikami postanowień tego edyktu, jeżeli chodzi o skład sądów, są przepisy formularza z Angers, form. 32: „Tak więc, gdy dla pożytku Kościoła i w sprawie monarchy mąż apostołski [tj. biskup], mąż taki to, oraz jasnie oświecony mąż taki to komes w mieście Angers wraz z pozostałymi czcigodnymi (*venerabiles*) [duchownymi] oraz dostojnymi (*magnifici*) [świeckimi] mężami rzeczypospolitej (*civitas*) zasiadał [...]”⁶⁸ W badanym okresie sądy takie pojawiają się siedmiokrotnie.⁶⁹

Następnymi z kolei i działającymi regularnie były sądy naczelników okręgów, wg źródeł badanego okresu, znajdowały się w Meaux, Angoulême, Rouen, Angers i Tours.⁷⁰ W terminologii odnoszącej się do tego zagadnienia zazwyczaj występują zwroty rzymskie. Zawiera je również formuła arwerneńska, polecająca występować pełnomocnikowi mocodaw-

⁶⁷ *Capitularia, Guntchramni regis edictum*, I, a. 585, ss. 10—12: „*Dum pro regni ergo nostri stabilitate et salvationis regionis, vel populi sollicitudine, pervigili attentius pertractaremus, cognovimus infra regni nostri, spatia universa scelera, quae cannonibus et legibus pro divino timore puniri cunsuerunt, suadente adversario boni operis perpetrari [...]* Sed vos apostolici pontifices, iungentes vobiscum consacerdotes vestros et filios senioris ecclesiae ac iudices locorum [...] in universum populi multitudinem constanti vel Deo placita iugiter praedicatione corrigite... Enimvero quicumque sacerdotum aut secularium intentione mortifera perdurantes, crebrius admoniti emendari neglexerint, iuxta quod conditio causarum aut excessus personarum exegerint, alios canonica severitas corrigat, alios legalis pena percullat; quoniam nec innocentes protest reddere collata securitas liberos, nisi certa culparum probatio punierit criminosos [...] Convenit ergo, ut, iustitiae et aequitatis in omnibus vigore servato, distingat legalis ultio iudicum quos non corrigat canonica praedication sacerdotum.”

⁶⁸ *Formulae, Form. Andecavenses*, s. 14, 32: „*Igitur cum pro utilitate ecclesie vel principale negucio apostolecus vir domnus illi episcopus necnon et inlustro vir illi comus in civetate Andecave cum reliquis venerabilibus atque magnificis rei pullici viris residisset [...]*”

⁶⁹ S a w i c k i: *Gallo-frankoński comes civitatis...*, ss. 112—118 i *passim*.

⁷⁰ Por. S a w i c k i: *Gallo-frankoński comes civitatis...*, ss. 69—111.

cy („*eante commitibus vel iudiciaria potestate*”) przed komesami, czyli władzą sądowną.⁷¹ Natomiast w omawianych źródłach nie znajdujemy ani jednej wzmianki, z której by wynikało, że na oznaczenie sądu naczelnika okręgu oraz sędziego używano germańskich terminów: *mallus* i *grafio*.

Sąd merowińskiego judeksa zazwyczaj odbywał się w mieście *civitas*, w stolicy okręgu. Istnienie takiej siedziby sądu opierało się na tradycji rzymsko-wizygockiej. Kompetencja tego sądu obejmowała sprawy cywilne, karne oraz niesporne. Nie wiemy, czy istniały w Galii merowińskiej sądy mieszane, składające się z naczelników okręgów (*iudex provinciae*) i przedstawiciela zarządcy majątków królewskich (*domesticus ordinator*).⁷² Wraz z naczelnikiem okręgu brali udział w składzie sądu członkowie arystokracji municypalnej — *seniores świeccy (magnifici viri)* i duchowni (*venerabiles viri*).⁷³ W sądzie tym naczelnik okręgu posiadał zapewne, na rzymski sposób, prawo wyrokowania jednoosobowego z asesorami-doradcami, seniorami duchownymi i świeckimi. Mógł sobie nieraz pozwolić nawet na nadużywanie swej władzy. Taki skład sądu i nadużycia komesa w Tours opisuje kronikarz w sposób następujący: „Gdy [...] zasiadał w sądzie z dostojniejszymi [obywatelami okręgu] duchownymi i świeckimi i widział człowieka dochodzącego sprawiedliwości, zaraz wpadał we wściekłość, rzucał obelgi na obywateli, kazał nakładać więzy na księży, wojowników chłostać i tak okrutnie postępował, że trudno to opowiedzieć [...]”⁷⁴

Tak więc skład sądu gallo-frankońskiego naczelnika okręgu różnił się zdecydowanie od frankońskich sądów szczepowych. Gdy sąd frankoński (*mallus*) odbywał się na wiecu sądowym z grafionem-przewodniczącym na czele i z przygodnie powołanymi rachinburgami w okręgach setkowych (centenach), sąd w *civitas*, typu gallo-rzymskiego, wyrokował pod kierunkiem naczelnika okręgu (*iudex civitatis, loci*, z rangą komesa) z udziałem czynnika arystokratycznego, członków duchownych i świeckich arystokracji municypalnej (*seniores, magnifici et venerabiles viri*).⁷⁵ Kompetencje sądów niższych urzędników administracyjno-sądowych (*iudices iuniores*), podlegających naczelnikowi okręgu, miały różny zasięg. Niektórzy z tych niższych sędziów zastępowali naczelnika okręgu na

⁷¹ Sawicki: *Gallo-frankoński comes civitatis...*, s. 87.

⁷² *Loc. cit.*

⁷³ *Ibid.*, ss. 97—111 i *passim*.

⁷⁴ HF, V, 48 (ok. r. 572—580): „[...] in iudicio cum senioribus vel clericis vel laicis, resedisset et vidisset hominem iustitiam prosequentem, protinus agebatur in furias, ructabat convicia in civibus; presbiteros manibus iubebat extrahi, milites iustibus verberari, tantamque utebatur crudelitatem ut vix referri, possit [...]”

⁷⁵ Por. Sawicki: *Ewolucja rzymskiej kurii municypalnej...*, ss. 11, 12.

całym powierzonym mu obszarze. Kompetencje sądowe innych rozciągały się na obszar miasta w obrębie murów miejskich (*defensores*) albo na podokręgi zwane *vicariae*, *pagi*, *conditae*. Istniały również zapewne sądy niższych sędziów we wsiach wolnych rolników zwanych *vici*.⁷⁶

Kompetencje sądowe naczelników okręgu w znacznej mierze ograniczane były przez sądy mieszane, duchowno-świeckie. Do ich kompetencji należało rozstrzyganie spraw osób podlegających jednocześnie sądownictwu sądów duchownych i świeckich. Sądy mieszane wiązały się w poszczególnych wypadkach z *privilegium fori* — w myśl którego duchowni wyższych stopni nie mogli być sądzeni wyłącznie przez sędziów świeckich bez udziału przedstawicieli Kościoła. *Privilegium fori* nie pozwalało na karanie biskupów bez wyroku sądu synodalnego (przywilej ten opierał się na konstytucji cesarza Konstancjusza i Konstansa z r. 355).⁷⁷ Prawo to przeszło do wizygockiego *Le Romana Visigothorum*.⁷⁸ Dowodem tego ograniczenia urzędnika z tytułem *iudex civitatis* między innymi jest sprawa biskupa Tours, Grzegorza, który mimo oskarżeń i intryg miejscowego komesa, Leudasta, był sądzony przez synod biskupów.⁷⁹ Edykt Chlotara II z r. 614 w art. 4 rozciągnął *privilegium fori* na innych duchownych.⁸⁰

Tak więc na początku VII wieku naczelnik okręgu (*iudex civitatis*) miał prawo sądzić duchownych niższych stopni tylko pojmanych na gwałtownym uczynku. Przepis ten nie dotyczył duchownych wyższych stopni: prezbitera i diakona. Duchowni, podejrzani o popełnienie przestępstwa zagrożonego karą śmierci, winni byli być badani przy udziale biskupa i karani zgodnie z przepisami prawa Kościoła.

⁷⁶ Por. Sawicki: *Gallo-frankoński comes civitatis*, ss. 89, 90 i *passim*.

⁷⁷ *Theodosiani libri: XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, ed. Th. Mommsen, Berolini 1954, XVI, 2, 12, s. 838 (r. 355): „*Impp. Constantius et Constans AA. Severo suo salutem. Mansuetudinis nostrae lege prohibemus in iudiciis episcopos accusari, ne dum ad futura ipsorum beneficio impunitas aestimatur, libera sit ad arguendos eos animis furialibus copia. Sed quid est igitur querellarum, quod quispiam defert, apud alios potissimum episcopos convenit explorari, ut opportuna adque commoda cunctorum quaestionibus audientia commodetur.*”

⁷⁸ Brev., s. 246, XVI, 1, 2: „*Interpretatio: Specialiter prohibetur, ne quis audeat apud iudices publicos episcopum accusare, sed in episcoporum audientiam perferre non, differat, quicquid sibi pro qualitate negotii putat posse competere, ut in episcoporum aliorum iudicio, quae adserit contra episcopum, debeant definire...*” Por. B. Biondi: *Il diritto Romano Cristiano*, I, Milano 1952, s. 377 i n.

⁷⁹ HF, V, 47, s. 257: „*Usque hunc, o piissime rex, custodivi civitatem Tornicam. Nunc me ab actio remoto, vide qualiter custoditur.*”

⁸⁰ *Capitularia, Chlotharii regis edictum*, I, s. 21, cap. 4: „*Ut nullus iudicum de qualebit ordine clericus de civilibus causis, praeter criminale negucia, per se distringere aut damnare praesumat, nisi convicitur manifestus, excepto presbytero aut diacono. Qui convicti fuerint de crimine capitali, iuxta canones distingantur et cum ponteficebuz examinentur.*”

Sądy mieszane łączyły się niekiedy z prawem kontroli przysługującej biskupowi nad działalnością królewskich naczelników okręgów.

Sądy mieszane sądziły: sprawy karne księży i diakonów w obecności biskupa, sprawy w razie oskarżenia urzędnika królewskiego o złamanie prawa oraz sprawy wyzwoleńców, wdów i sierot. Należy zaznaczyć, że w tym wypadku widać wpływ rzymskiego prawa justyniańskiego (nowela 86, art. 2 i 7 oraz nowela 134). Nowela 86 w art. 2 głosi: „Gdyby się zdarzyło, że który z naszych poddanych miałby wątpliwości [co do postępowania] sędziego, nakazujemy, aby [sprawy wysłuchali] najświętobliwszy arcybiskup z jasnie oświeconym sędzią w tym celu, aby rozstrzygnęli to, co jest wątpliwe przez przyjazne porozumienie, albo też, by sformułowali przedmiot sporu na piśmie, albo też na rozprawie niech zapadnie wyrok między wiodącymi spór [...]”⁸¹

Artykuł 7 tejże noweli stanowił: „W okręgach municypalnych (*in civitatibus*) zaś, w których nie ma sędziów, nakazujemy tym, którzy mają sprawy sądowe, aby udali się do defensora i aby ten [rozstrzygnął sprawę] pomiędzy nimi. Jeżeli zaś strony wiodące spór chciały, aby wyrok wydał defensor wraz z najświętobliwszym biskupem, i to nakazujemy uczynić [...]”⁸²

Nowela 134 w art. 3 udzielała prawa kontroli nad czynnościami sędziego nie tylko biskupom, ale również członkom arystokracji municypalnej (*primatibus civitatum*), głosząc, że jeżeli sędzia dopuszcza się nadużyć: „dajemy wszelkie prawa miejscowym najświętobliwszym biskupom i członkom arystokracji okręgów miejskich, aby przeszkadzali w popełnianiu takich nadużyć [...] i zawiadamiali nas o tym [...]”⁸³

Sądy mieszane były przewidziane również przez frankońskie prawo świeckie i kanony synodów badanego okresu.

W sprawach wyzwoleńców wspomniany wyżej edykt Chlotara II sta-

⁸¹ *Novellae*, 86, art. 2, s. 420: *Si vero contigerit quendam nostrorum subiectorum in dubitatione habere iudicem, iubemus sanctissimum archiepiscopum audire cum clerissimo iudice, ut ambo aut per amicabilem conventum dissolvant, quae dubia sunt, aut per adnotationem scriptis factum aut cognitionaliter iudicetur inter litigantes [...]*”

⁸² *Novellae*, 86, art. 7, s. 422: „*In civitatibus autem, in quibus non sunt iudices, iubemus eos qui habent causas adire defensorem et ipsum discernere inter eos. Si vere litem habentes voluerint defensorem una cum sanctissimo episcopo iudicare, et hoc alii praecipimus [...]*” Por. K. Hegel: *Geschichte der Stadtverfassung in Italien seit der Zeit der römischen Herrschaft bis zum Ausgang des zwölften Jahrhunderts*, Bd. I, Leipzig 1848, s. 137 — zwraca uwagę na analogię między ustrojem państwa Merowingów i państwa bizantyjskiego.

⁸³ *Novellae*, 134, art. 3, ss. 679, 680: „*Omnem vero damus licentiam locorum sanctissimis episcopis et primatibus civitatum huiusmodi praesumptiones prohibere [...] et de his nobis nuntiare.*”

nowił w art. 7: „Wyzwoleniec jakiegokolwiek człowieka wolnego powinien być broniony przez kapłanów zgodnie z brzmieniem dokumentów jego wyzwolenia i nie wolno go sądzić ani pozywać do sądu bez obecności biskupa albo przełożonego kościoła.”⁸⁴ Artykuł ten stanowi odpowiednik kanonu 7 synodu w Maçon z r. 585.⁸⁵ Tenże synod nakazywał, aby sprawy wdów i sierot były sądzone w sądzie świeckim przy współudziale sędziego duchownego. Kanon 12 głosi w tym przedmiocie, co następuje: „[...] postanawiamy, aby sędziowie nie wcześniej pozywali wdowy i kobiety, zanim biskupa o tym nie zawiadomią [...], gdyby zaś biskup był nieobecny, niechaj zasiadając wspólnie ustalą termin albo dla diakona, albo dla innego kapłana [...]”⁸⁶

Praeceptio Chlotara II w art. 6 jako ogólną zasadę wprowadza nakaz skierowany do biskupów, by kontrolowali działalność sędziów świeckich, co oczywiście dotyczy urzędników administracji lokalnej. W art. 6 czytamy: „Gdyby urzędnik administracyjno-sądowy (*iudex*) skazał kogo wbrew prawu, niesprawiedliwie, podczas naszej nieobecności niech będzie skarcony przez biskupów, aby to, co niesłusznie osądził, postarał się lepiej, po przeprowadzonej rozprawie, naprawić.”⁸⁷

Akt nominacyjny naczelnika okręgu nie wymienia skądinąd znanych ze źródeł jego kompetencji wojskowych. *Iudex civitatis* był obowiązany na rozkaz króla powoływać pod broń ludność swego okręgu, czy to prowadzić ją pod dowództwem wyższych dygnitarzy (*duces*) do króla, czy też mobilizować tę ludność dla celów obrony swego okręgu.⁸⁸

Jego zadaniem było strzeżenie miasta i powierzonego mu terytorium, z czego powinien był zdawać sprawę monarsze. Mógł też na rozkaz królewski mobilizować ludność w celu stłumienia rozruchów. W tym charakterze, jako bezpośredni wykonawca rozkazów królewskich, winien był w razie zagrożenia okręgu municypalnego bronić go i chronić dla króla.

⁸⁴ *Capitularia, Chlotarii II Edictum*, I, s. 22, cap. 7, „*Libertus cuiuscumque ingenorum a sacerdotibus iuxta textus cartarum ingenuetatis suae contenit, defensandus, nec absque praesentia episcopi aut praepositi aecclesiae esse iudicandus vel ad publicum revocandus.*”

⁸⁵ *Concilia Matisconense*, t. I, pars 1, s. 168, cap. 7: „*Sed si placuerit episcopo, ut secum ordinarium iudicem aut quemlibet alium saecularem in audientiam eorum arcessiret, cum libuerit, fiat, ut nullus alius audeat per causas transire libertorum nisi episcopus, cuius interest, aut his, cui idem audiendum tradiderit.*”

⁸⁶ *Ibid.*, ss. 169—170, cap. 12: „[...] *decernimus, ut iudicis non prius viduas et pupillos conveniant, nisi episcopo nunciarent [...].*”

⁸⁷ *Capitularia, Chlotharii II Praeceptio*, a. 584—628, I, s. 19, cap. 6: „[...] *Si iudex aliquem contra legem iniuste damnaverit, in nostri absentia ab episcopis castigetur, ut quod perpere iudicavit versatim melius discussione habeta emendare procuret [...].*”

⁸⁸ Sawicki: *Gallo-frankoński comes civitatis...*, ss. 129—130.

Ogólny przegląd kompetencji naczelnika okręgu, nie wymienionych w akcie nominacyjnym, wykazuje, że nie był on całkowicie absolutnym zarządcą powierzonego mu terytorium. Ograniczało go szereg instytucji, czy to o charakterze personalnym, czy też o charakterze terytorialnym. Władza jego była ograniczona niejednokrotnie nie tylko przez faktyczne okoliczności, ale również przez prawo innych instytucji do sprawowania zarządu administracyjnego we własnym zakresie przez królewskich zarządców domen (*domestici*), biskupów, immunistów, potensów i osoby znajdujące się pod szczególną opieką królewską — *in mundio regis*. Dopiero poza granicami tych obszarów i uprawnień osobistych tych czy innych mieszkańców *civitatis* urzędnik królewski mógł korzystać z przysługujących mu kompetencji w dziedzinie administracyjnej, skarbowej, wojskowej i wymiaru sprawiedliwości. Wielkim ograniczeniem urzędnika królewskiego w stosowaniu karnego postępowania sądowego na jego terytorium były przywileje immunitetowe. Wyłączały one całkowicie obszary uprzywilejowane do tego stopnia, iż *iudex civitatis*, ani osobiście, ani przez swych podwładnych, nie miał prawa na nie wkraczać.

VI

Analiza pomników prawodawczych i pomników praktyki daje obraz odmienny niż przyjęty na ogół w nauce przy opisie ustroju administracyjnego w Galii w VI i VII wieku.

Prawdą jest, że w dzielnicach państwa Merowingów na zachód od Renu podstawowym okręgiem administracji lokalnej był okręg muni-cypalny (miasto z otaczającym terytorium) noszący nazwę *civitas*, *comitatus*, mniej ściśle — *pagus*. Okręg ten co pewien czas przechodził do innego państwa, w zależności od tego, który król w drodze dziedziczenia, układów lub wojny obejmował nad nim władzę. Ziemie tego okręgu z punktu widzenia kompetencji urzędnika, który nimi zarządzał, nie były jednolite. Większość tego terytorium podlegała bezpośrednio królewskiemu naczelnikowi okręgu zwanemu *iudex loci*, *iudex ordinarius* (zazwyczaj z rangą komesa posiadającego tzw. *actio comitiae*). Natomiast istnieją na obszarze *civitatis* obszary nie podlegające (na mocy przywileju) władzy tego urzędnika okręgu: ziemie immunistów, majątki (domeny) królewskie pod zarządem wysokich urzędników monarchy zwanych *domestici*. Władza naczelnika okręgu była co najmniej ograniczona częściowo w dobrach duchownych dzięki *privilegium fori* biskupów, a następnie (od r. 614) — ogółu duchowieństwa, oraz w dobrach osób posiadających *mundium regis*, tj. szczególny przywilej królewski. Ponadto wielcy właściciele ziemscy duchowni i świeccy, dzięki potędze ma-

terialnej i wpływowi na dworze królewskim, uchylali się nieraz od władzy naczelnika okręgu municypalnego. Jednak obowiązek obrony *civitas* należał do wspomnianego urzędnika, za co odpowiadał przed królem. W zasadzie kompetencje tego naczelnika ustalał omawiany wyżej akt nominacyjny, oparty na zasadzie, że jego głównym zadaniem było pełnienie roli wykonawcy królewskich poleceń, informowanie monarchy o stanie rzeczy w powierzonym mu okręgu, chronienie *civitas* przed nieprzyjacielem i wypełnianie powierzonych mu zadań w pismach królewskich tzw. *praeceptiones*, które mogły rozszerzyć jego uprawnienia w stosunku do niektórych osób uprzywilejowanych.

Z drugiej strony kandydat na stanowisko urzędnika z tytułem *iudex civitas* mógł w drodze przywileju biskupa być przedstawiony monarche do nominacji — ale tylko w formie nie obowiązującego dezyderatu. Od r. 614 natomiast król winien był mianować go spośród mieszkańców okręgu municypalnego, którym miał zarządzać. Jego urząd kończył się wraz z przejściem okręgu pod władzę innego monarchy, upływu czasu, na który został powołany, albo zwolnienia go z urzędu. Były komes posiadał nazwę *ex comite*.

Akt nominacyjny powierzał temu urzędnikowi obszerne kompetencje, ale sięgały one tylko tam, gdzie prawo pozostawiało mu władzę. Jego nazwa *iudex* oznaczała władzę administracyjną i prawo do wymiaru sprawiedliwości. Był obowiązany do zbierania dochodów państwowych z wyłączeniem obszarów uprzywilejowanych, a przede wszystkim — do zabezpieczenia ładu i spokoju wśród podległej mu ludności poprzez najsurowsze ściganie przestępców w drodze karnego postępowania z urzędu i wymiaru sprawiedliwości w sądach (ten tryb postępowania przeoczyło wielu badaczy współczesnych).

Mimo iż na pozór miał być jednoosobowym sędzią na rzymski sposób, w okręgach municypalnych Galii wytworzyło się szereg sądów, co na ogół pomija dotychczasowa nauka. Sądy te miały na celu udoskonalenie wymiaru sprawiedliwości przez współdziałanie wielu instytucji posiadających własne uprawnienia w tej dziedzinie. Ponad sądem naczelnika okręgu znajdował się sąd miejscowego biskupa, złożony z miejscowego biskupa, naczelnika okręgu, duchownych i świeckich seniorów. Jego skład ustalił edykt króla Gontrana z r. 585 dla zapobieżenia nieładowi w państwie. W sprawach karnych wyrokował stosując prawo świeckie i kształtujące się wówczas prawo Kościoła. Takie sądy pojawiają się w źródłach w praktyce w poszczególnych okręgach municypalnych, jak Angers i innych.

W sądzie naczelnika okręgu zasiadali duchowni i świeccy przedstawiciele arystokracji municypalnej (dekurioni — *seniores*), członkowie ku-

rii municypalnej (*curiales*). Istniały również sądy podwładnych naczelnika okręgu (*iudices iuniores*).

Osobną kategorię sądów stanowiły sądy mieszane, duchowno-świeckie, przeznaczone do sądzenia spraw pomiędzy stronami, w których jedna podlegała sądownictwu królewskiemu, druga — kościelnemu. Były one wzorowane na sądach bizantyjskich, znanych w prawodawstwie justyniańskim.

W ustroju administracji lokalnej obok pozostałości prawa rzymskiego, wpływu norm kształtującego się prawa kościelnego, prawodawstwa królewskiego i praktyki zwyczajowej (dla ich stwierdzenia ważna jest nieraz analiza poszczególnych wypadków podawanych przez źródła historyczne) coraz większy wpływ musiało wywierać frankońskie prawo germańskie. Przejawia się to między innymi w terminologii frankońskiej (*comes aut grafio*) w zacieraniu się różnicy między rangą i urzędem. Wpływ ten nie doprowadził jednak do całkowitego zaniku okręgów municypalnych (*civitas, comitatus*) ani nie zmienił arystokratycznego systemu wymierzania sprawiedliwości na sposób frankońskiego wieceu sądowego (*mallus*).

Przyczyny rozkładu administracyjnego ustroju za pierwszej dynastii frankońskiej omówiłem w innej rozprawie.⁸⁹ U jego podstaw leżał nie tylko upadek kultury ogólnej, ale również pogarszające się położenie gospodarcze w wyniku najazdu islamu i utraty dróg przez Morze Śródziemne. Faktem jest jednak, że administracja lokalna w Galii Merowińskiej w ciągu paru wieków, zachowując więz z rzymskim prawem ustrojowym, znajdowała się również pod wpływem szeregu instytucji nowo wytworzonych. Ich istota i charakter prawny, nieraz pomijany nie tylko w nauce prawa, wart jest dalszych dociekań.

РЕЗЮМЕ

Статья углубляет и дополняет результаты работы „Галлофранконский *comes civitatis* в VI веке после Христа” * и последующих работ, посвященных организации Франкского государства (см. примеч. 1). Так как результаты, имеющиеся в первой работе, не нашли отклика как в польской, так и иностранной науке, автор считает необходимым напомнить некоторые из этих достижений, пополняя и корректируя их по мере необходимости.

Основным из важных изменений, проведенных в этой статье, есть подчеркивание терминологии, определяющей начальников округов:

⁸⁹ Sawicki: *Kryzys administracji lokalnej...*, *passim*.

iudex civitatis, *iudex loci*, отодвигая на дальний план редко употребляемый термин *comes civitatis*. Автор указывает на существование первоначально в праве Меровингов различия между должностным титулом (*comitatus*) и должностной функцией начальника округа (*iudex civitatis*). В свою очередь, рассматривает принцип назначения начальника муниципальных округов и его компетенции, вытекающие из документа назначения, а также компетенции вне документа назначения, определяет место и юридический характер этого института, значительно отличающийся от общепринятых взглядов на эту тему.

Автор констатирует, в частности, что начальник муниципального округа (*civitatis*), мимо мнимо широких компетенций в области административной власти, в области правосудия, казначейской и военной власти, был иногда очень ограничен в территориальном и предметном отношениях в своем округе. Не имел права осуществлять свою власть в имениях иммунитетов, охраняемых королевскими привилегиями, а также, вероятно, в королевских имениях, находящихся под особенной защитой. Не мог без королевского разрешения арестовывать и судить членов королевской семьи и людей высокого сословия (*Franci*), которые находились под особенной королевской защитой (*mundium*). Не имел права судить епископа, а в уголовных делах — духовных лиц высоких рангов.

Соответственно праву начальник округа мог совершать акт правосудия двояко: в порядке уголовного внесудебного правосудия и в судебном порядке.

Первый вид заключался в праве наказания уполномоченным лица, которое он признал преступником за действие, которое он также признал за преступление, любым способом внесудебной процедуры. Попытки ограничения внесудебной процедуры (эдикт Хлотара II 614 г. и *Praeceptio* того же короля) не смогли отменить этот институт.

В области правосудия в судах наука забывала обычно о факте существования в муниципальных округах нескольких видов судов. Наряду с судом начальника округа с ассессорами из муниципальной духовной и светской аристократии (*curiales*, *seniores*), судом большого значения, был -удостоверенный эдиктом короля Гонтрана от 585 г. и многочисленными подтверждениями меровингских формуляров, и историческими текстами — суд епископа, начальника округа, духовных и светских ассессоров — членов муниципальной аристократии. Нижнюю ступень в судебной системе представляли суды судей, подчиненных начальнику округа: викарии, а также суды в деревнях (*vici*). Отдельную категорию судов составляли смешанные суды — духовно-светские, призванные для

проведения судебных процессов между лицами, из которых одно подчинялось юрисдикции светского суда, другое — юрисдикции духовного суда, или уголовных процессов против духовных лиц, в которых должен был участвовать королевский служащий и представитель церкви.

Автор подчеркивает, что в источниках встречаются разные франкские термины (например, *rachinburgi* для обозначения асессоров в суде начальника округа), однако эти термины, как видно из анализа, и далее обозначают в Галии Франкской духовных и светских асессоров — членов муниципальной аристократии, отличающихся, однако, от асессоров во франкских племенных судах в сотнях (*centum*).

В работе опущен процесс расклада местной администрации на западе государства Меровингов. Эта проблема была рассмотрена в работе „Кризис местной администрации во франконской Галии при I династии” **.

* W. Sawicki: *Gallo-frankoński comes civitatis w VI wieku po Chrystusie*, Warszawa 1933.

** W. Sawicki: *Kryzys administracji lokalnej w Galii Frankońskiej za pierwszej dynastii*, Ann. Univ. Mariae Curie Skłodowska, sectio G, vol. XIV (1967), 5, Lublin 1968.

R É S U M É

Cette dissertation approfondit et complète les résultats du travail intitulé *Comes civitatis franc-gaulois au VI-e s. après J.-C.** et des travaux qui l'ont suivi et qui se sont occupés du droit constitutionnel de l'Etat des Francs (v. note 1). Vu que les constatations présentées dans le premier de ces travaux n'ont eu de répercussion dans la science ni polonaise ni étrangère, l'auteur a trouvé utile d'en rappeler quelques-unes, en les complétant et corrigeant en cas de besoin.

Un des changements importants, introduits dans cette dissertation, consiste à avoir attiré l'attention sur la terminologie définissant les chefs de *civitas*, telle que *iudex civitatis* et *iudex loci*, tout en écartant au second plan le terme *comes civitatis* employé plus rarement. On souligne le fait de l'existence, tout d'abord dans le droit mérovingien, de la distinction entre le titre (le rang) honoraire *comitatus* et la fonction officielle du chef d'arrondissement (*iudex civitatis*). On passe ensuite à la présentation des principes de nomination du chef d'arrondissement municipal et de ses compétences résultant de l'acte de nomination, de même que celles en dehors de cet acte. Aussi définit-on la position et le caractère juridique de cette institution qui diffère considérablement des opinions généralement admises à ce sujet.

L'auteur constate, entre autres, que le chef d'arrondissement municipal (*civitatis*), malgré ses compétences en apparence très grandes dans le domaine du pouvoir administratif, est parfois très limité dans son arrondissement, quant au territoire et à l'état réel, dans le domaine de la justice, du pouvoir fiscal et militaire. Il n'a pas de droit d'exercer son pouvoir dans les domaines des immunistes selon le principe des privilèges royaux et certainement aussi dans les domaines royaux se trouvant sous la protection particulière. Sans autorisation du roi il ne peut pas faire emprisonner et juger les personnes faisant partie de la famille royale et des gens de l'ordre supérieur (*Franci*) se trouvant sous la protection spéciale du roi (*mundium*). Il n'a pas droit à administrer la justice aux évêques et dans les affaires pénales, aux ecclésiastiques des degrés supérieurs.

Dans les limites autorisés par la loi, le chef d'arrondissement pouvait administrer la justice de deux manières: par voie de l'administration extrajudiciaire d'office de la justice pénale ou bien par voie judiciaire.

La première consistait dans le droit du fonctionnaire à punir la personne qu'il jugeait coupable d'un crime pour avoir commis l'acte ayant été reconnu comme un crime d'une manière quelconque, omission faite de la justice des tribunaux. Les essais de limitation (édit de Clotar II de 614 et *Praeceptio* de ce roi) n'ont pas abouti à liquider cette institution.

Dans le domaine de l'administration de la justice par les tribunaux, la science passe en général sous silence le fait d'existence de quelques types de tribunaux dans les arrondissements municipaux. À côté du tribunal du chef d'arrondissement avec les assesseurs se recrutant d'entre les représentants de l'aristocratie municipale ecclésiastique et laïque (*curiales, seniores*), un tribunal ayant une importance plus grande est celui qui a été légalisé par l'édit du roi Gontran en 585, de même que par assez nombreux témoignages des formules mérovingiennes et les textes historiques, à savoir — le tribunal de l'évêque, du chef d'arrondissement et des assesseurs ecclésiastiques et laïques appartenant à l'aristocratie municipale. Un degré plus inférieur dans le régime judiciaire est occupé par les tribunaux des personnes subordonnées du chef d'arrondissement, ceux des vicaires, ainsi que les tribunaux ruraux (*vici*). Une catégorie de tribunaux toute particulière a été constituée par les tribunaux mixtes ecclésiastiques et laïques, destinés à juger les affaires entre les personnes dont l'une appartenait à la juridiction d'un tribunal laïque, l'autre — à celle d'un tribunal ecclésiastique; ces tri-

bunaux s'occupaient également des affaires pénales contre les personnes ecclésiastiques, ces affaires ayant dû être décidées avec la participation d'un fonctionnaire royal et d'un représentant de l'Eglise.

L'auteur souligne que, dans les textes de sources, on retrouve les divers termes provenant de la langue des Francs (p.ex.: *rachinburgi* pour nommer les assesseurs dans le tribunal du chef d'arrondissement); après une analyse plus détaillée, on constate que ces termes signifiaient toujours, dans la Gaule des Francs, les assesseurs ecclésiastiques et laïques provenant de l'aristocratie municipale et différant des assesseurs dans les tribunaux de tribus chez les Francs.

La dissertation ne s'occupe généralement pas du processus de décomposition de l'administration locale à l'ouest de l'Etat des Mérovingiens. Cette question a été déjà traitée dans le travail intitulé *Crise de l'administration locale en Gaule Franque sous la première dynastie* **.

* W. Sawicki: *Gallo-frankoński comes civitatis w VI wieku po Chrystusie*, Warszawa 1933.

** W. Sawicki: *Kryzys administracji lokalnej w Galii Frankońskiej za pierwszej dynastii*, Ann. Univ. Mariae Curie Skłodowska, sectio G, vol. XIV (1967), 5, Lublin 1968.